

GAZZALİ VE DİKKAT ÇEKTIĞİ BAZI MESELELER

İbrahim ÇAPAK*

Öz

Gazâlî, İslam dünyasının yetiştirdiği en önemli mütefekkirlerden biridir. Hem fizik hem de metafizik alanla ilgili çeşitli eserler kaleme aldığı için bazen kelimacı, bazen mutasavvıf bazen de filozof olarak anılmıştır. Gazâlî, *İhau'l-ulumiddin* adlı eseri ile dini yeniden ihya etme çabası içerisinde girerek, *Tehafütü'l-felasife* isimli eseri ile Felasife'yi eleştiren, fıkıhla ilgili olan *Mustasfa* isimli eserinin başına yaklaşık 100 sayfalık mantık mukaddimesi ekleyerek, "Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez" diyen bir alimdir. Ayrıca *Kıstasü'l-mustakim* adlı eserinde mantığı ilahi kaynağa dayandıran Gazâlî, Batınileri Kur'an ayetlerinin anlamını mantığı yanlış kullanarak çarpıttıklarını ileri sürmektedir. Biz bu makalede Gazâlî'nin hayatına kısaca yer vererek, onun felsefe, kelim, tasavvuf, mantık ve fıkıh konusundaki görüşlerine yer vereceğiz.

Temel Kavramlar: Gazâlî, Fıkıh, Kelam, Felsefe, Mantık, Tasavvuf

Abstract

Al-Ghazâlî is one of the most important thinkers of the Islamic world. Having written several books on both physical and metaphysical realms, he is considered to be a theologian and a sufi (mystic) and a philosopher at times. He had tried to revive the religion with his work *İhau'l-ulumiddin* (*The Revival of Religious Sciences*) and criticized the philosophy with *Tehafütü'l-felasife* (*The Incoherence of Philosophers*). He also added a hundred-page logic preface in his fiqh (Islamic Law)-related work named *al-Mustasfa* saying that "He who does not comprehend logic (mantıq) cannot be trusted". Besides, he based logic on divine resource in his work named *Al-Qıstas al-Mustaqim* (*The Correct Balance*) and claimed that the esoteric (Batini) distorted the meanings of Koranic verses by misusing the logic. We will briefly introduce Al-Ghazâlî's life in this article and present his views on philosophy, theology, sufism, logic and fiqh.

Key Words: Al-Ghazâlî, Fiqh, Kalam, Philosophy, Logic, Sufism.

Hayatı

Gazâlî'nin (1058-1111) asıl adı Muhammed'dir. Muhammed b. Muhammed'in oğludur. İslam dinine yaptığı büyük hizmetlerden dolayı İslam âleminde "İmam, Zeynü'd-Din, Hücetü'l-İslam" gibi unvanlarla anılır. 1058 (450) tarihinde Horasan'da, bugün adı Meşhed olan,

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi/Kıbrıs Yakın Doğu Üniversitesi

Tus şehri civarında “Gazale” köyünde doğmuş ve daha sonra doğduğu köye nispetle Gazâlî adını almıştır. Onun Gazâlî, adını babasının mesleği olan ve Arapça’da yün eğirme anlamına gelen “Gazzal” sıfatından aldığı da kaynaklarda yer almaktadır. Ancak ağır basan görüş doğduğu yere nispetle söz konusu adı aldığıdır. Bu görüşü amcasının ulemadan olması ve “Büyük Gazâlî” adıyla tarihe geçmesi de desteklemektedir. Çünkü amcasının, yün eğirme sanatıyla bir ilgisi yoktur.

Gazâlî, daha çocukken babasını kaybetmiş, babası öleceğine yakın oğulları Muhammed ile Ahmed’i (Gazâlî ile küçük kardeşi) bir sofiye teslim etmiştir. Onlara bıraktığı ve çok az olan malı bitince, sofi geçimlerini sağlamak amacıyla onları bir medreseye yerleştirmiştir. Sonraları Gazâlî, bu hadiseye işaret ederek “Biz Allah rızası için ilim tahsiline başlamadık. Fakat ilim Allah rızası için olmaktan başka bir amacı kabul etmedi” demektedir.¹ Gazâlî’nin, meşhur bir âlim ve sufi olarak bilinen, Ahmed adında bir erkek kardeşi ve birkaç tane kız kardeşi olduğu rivayet edilir. Ayrıca Tus kasabasının âlimlerinden biri olan, yaklaşık 1043 tarihinde vefat eden ve Ebu Hamid el Gazâlî olarak anılan bir amcasının dışında onun ailesiyle ilgili kesin bir şey bilinmemektedir.

Gazâlî, öğrenimini Tus’da yapmış, daha sonra Curcan’a giderek orada Şafii fikhının yanı sıra diğer ilimleri de öğrenmiştir. Buradan memleketine dönerken yolda başından şöyle bir olay geçtiği kaynaklarda yer alır: Beraber yolculuk yaptığı kervanın yolunu hırsızlar keserek, bütün yolcuları soyar ve Gazâlî’nin, içinde notları bulunan torbasını da alırlar. Gazâlî başkanlarına müracaat ederek, öğrenmek için zaman harcadığı bilgilere ait notlarının torbada olduğunu ve bu notların kendilerine hiçbir faydası olmayacağını söyleyerek geri verilmesini ister.² Başkan gülümseyerek, “elinden kâğıt parçaları alınınca cahil kalıyorsun. Bilgi böyle mi olur?” der ve adamlarından torbanın geri verilmesini ister. Bunun üzerine Gazâlî, Tus’ta üç yıl bu notları ezberlemekle uğraşır. Sonra Nişabur’a giderek “İmamü’l-Haremeyn” adını taşıyan büyük âlim Cüveynî’den ders almaya başlar. Bu sıralarda daha genç yaşta iken eser telif eder. Hocası Cüveynî’nin ölümüne kadar Nişabur’da kaldıktan sonra, Bağdat’a bağlı bulunan ve bugünkü adı Samra olan “Serremen rea” şehrine gidip “Nizamü’l-Mülk”ün ikram ve tazimine mazhar kalmıştır. 484 tarihinde Bağdat’taki “Nizamiye Medresesi”nin müderrisliğine tayininden dört yıl sonra tedrisi bırakarak, Şam’a gitmiş, iki yıla yakın burada kalmış, daha sonra Kudüs ve Hicazı ziyaret ettikten sonra vatanına dönmüştür. On sene kadar inzivada kaldıktan sonra 1105 tarihinde dönemin padişahu

1 Gazâlî, *el-Munkız*, (çev. Hilmi Güngör), İstanbul, 1990, Önsöz, s. 7.

2 *Age.*, Önsöz, 5; Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın*, (çev. Hanefi Özcan), İzmir, 1989, s. 15.

Melikşah'ın oğlu Mehmet Gıyaseddin, onu Nişabur'a davet etmiştir. Orada yeniden tedrise başlayan Gazâlî, bilahare bu görevi de bırakarak Tus'a dönmüştür. Yaptırdığı bir tekke ile bir medresede tedris ve irşad ile meşgul olan Gazâlî, 14 Cemaziyelahir 505 (18 Aralık 1111)'de vefat etmiştir. Mezarı Tus'da meşhur şair Firdevsi'nin mezarının karşısında bulunmaktadır.³

Felsefeye Bakışı: Gazâlî'ye göre hakikati araştıranlar dört gruptan ibarettir. Bunlar şöyle sıralanabilir: Birinci sınıf, rey ve istidlal sahibi olduklarını iddia eden kelim alimleridir. İkinci sınıf, talim ashabından olduklarını, hakikatleri "Masum İmam"dan öğrendiklerini söyleyen Batınilerdir. Üçüncü sınıf, mantık ve burhan erbabı olduklarını iddia eden felsefecilerdir. Dördüncü sınıf, Allah'ın huzurunda bulduklarını, müşahede ve keşf ashabından olduklarını iddia eden mutasavvıflardır.⁴

Kelam ilmini bitirdikten sonra felsefeye başladığını ifade eden Gazâlî, bir ilmi son derecesine kadar öğrenmeyen kimsenin o ilimdeki bozukluğu bilemeyeceğini ifade eder. Ona göre bir ilmin fasit olduğunu iddia edecek kimse o ilimde en büyük âlim sayılan kimseye eşit olmakla kalmayıp onun derecesini geçmeli ve onun kavrayamadığı derin noktaları kavramalıdır. Ancak bu durumda o ilmin fasit olduğuna dair iddiası doğru olabilir. Gazâlî'ye göre kelamcılarının kitaplarında, felsefecileri reddettikleri yerlerde onlardan aldıkları bilgiler vuzuhsuz, tenakuz ve fesatla doludur. İlimlerin inceliklerine nüfuz ettiğini iddia edenler şöyle dursun, cahil halktan bir kimse bile o sözlere kanmaz. Gazâlî, felsefe öğrenimine ciddiyetle sarıldığını, bu konuda yazılmış kitapları bir üstattan yardım görmeğe muhtaç olmadan okumaya başladığını ifade ederek, Allah'ın, boş zamanlarındaki mütâalalarla iki seneden az bir zamanda onu, bu ilmin en son derecesine muttali kıldığını söyler.⁵

Gazâlî, felsefecilerin fırkalarının çok, mezheplerinin farklı olduğunu ifade etmekle beraber onları temelde dehriler, tabiiler ve ilahiler olmak üzere üç kısma ayırır:

Dehriler, en eski felsefecilerden bir gruptur. Kâinatın tedbirli, âlim ve muktedir bir yaratıcısı bulunduğunu inkâr ederler, onlara göre âlem öteden beri kendiliğinden böylece vardır, bir yaratıcısı yoktur. Hayvan meniden, meni de hayvandan meydana gelir. Öteden beri böyledir ve böyle gidecektir.

Tabiiler, daha çok tabiat âleminde, hayvanların ve nebatın ilginçliklerinden bahseden gruptur. Tabiiler, "Hayvanların azasını teşrih (cerrahlık)" ilmi ile çok meşgul oldukları için bu ilimde Allah'ın hayret

3 Gazâlî, *el-Munkız*, Önsöz, s. 6; Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın*, s. 16-18.

4 Gazâlî, *el-Munkız*, *Resail*'in içinde, Beyrut, Lübnan, Tarihsiz, s. 31.

5 *Age.*, 34-35.

verici sanatlarını ve yüksek hikmetlerini görmüşler, işlerin gayelerine vâkıf, kadir ve hâkim bir varlığı itiraf etmek zorunda kalmışlardır. Onlara göre insandaki “Kuvvei âkile” mizaca tabidir ve mizacın bozulmasıyla o da bozulur; bozulan, yok olan bir şey ise tekrar var olmaz. Bu sebeple bunlara göre “Ruh ölür, bir daha dönmez” ve ahiret yoktur. Onlar cenneti, cehennemi, kıyameti ve hesabı inkâr ederek, ibadet için sevap, günah için azap olmayacağını iddia ederler.

İlahiler, daha sonra yetişen felsefecilerdir. Bunlardan biri Eflatun’un hocası olan Sokrat’tır. Eflatun da Aristoteles’in hocasıdır. Bunlar Dehşetlerle Tabiiileri reddederek, onların büyük hatalarını başkalarına söz bırakmayacak şekilde açıklamışlardır. Sonra Aristoteles, Eflatun, Sokrat ve daha önce yaşamış ilahilerin felsefesini reddederek, hepsinden uzaklaşmıştır. Bununla beraber onların küfür ve bid’at sayılan bazı fikirlerini kabul etmiş, kendini o gibi fikirlere kurtaramamıştır. Bu sebeple gerek bunları, gerek İbn Sina, Farabi ve başkaları gibi onlara uyan İslam felsefecilerini tekfir etmek vacip olmuştur.⁶

Gazâlî’ye göre felsefi ilimler, elde etmek istediğimiz amaca göre, ri-yaziye, mantık, tabiiye, ilahiye, siyasiye, ahlak olmak üzere altı kısma ayrılır:

Riyaziye: Hesap, hendese (geometri) ve heyet (astronomi) ilimlerinden ibarettir. Bunların hiçbirinde ne olumlu ne de olumsuz yönden dinle ilgili bir şey yoktur. Bunlar akli delillerle ispat olunan şeylerdir. Anlaşıp öğrenildikten sonra inkârı gerekmez.⁷ Matematik bilimleri, matematik; aritmetik ve geometrinin gerekliliklerine değil, bizatihi geometrinin ve aritmetiğin kendileri hakkında düşünmektir. Aritmetik ve geometri akla aykırı olmadıkları gibi, aklın onları inkâr ve ret etmesi de söz konusu değildir.⁸ Matematik biliminin konusu; genel olarak nicelik, özel olarak miktar ve sayılardır. Matematiğin temel dalları, geometri, aritmetik, astroloji; alt dalları ise, optik, ağırlıklı tartma, cebir v.b. bilimlerdir.⁹

Mantık: Mantıkta da ne müsbet ne de menfi yönden dinle ilgili bir şey yoktur. Mantık ilmi, kelamcılarının ve ilim erbabının delile ait zikrettikleri şeyler cinsindedir. Aralarındaki fark ifade şekilleri ve terimlerde görülür.¹⁰ Felsefeciler mantık bilimleri alanında genellikle doğru bir metoda dayanırlar. Mantıkçılar anlam ve amaçlarda değil, kavram ve aktarımlarda hak ehline muhalefet etmektedirler. Onların amacı delil çıkarma yollarını süslemektir¹¹

6 Bkz. *Age.*, s. 35-36.

7 *Age.*, s. 38.

8 Gazâlî, *Makasıdu'l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır, 1961, s. 32.

9 *Age.*, s. 139.

10 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 40.

11 Gazâlî, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 32. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Çapak, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005

Tabii İlimler: Bu ilimler, âlemdeki cisimlerden yani göklerden, yıldızlardan, yerdeki su, hava, toprak, ateş gibi basit cisimlerden; bitki, madenler gibi mürekkep cisimlerden; bunların değişmeleri, dönüşümler geçirmeleri sebeplerinden bahseder.¹² Felsefeciler, tabii bilimleri ilahiyat bilimlerinin önüne alır. Fakat Gazâlî, ilahiyat bilimini öne almayı tercih eder. Çünkü ilahiyat daha önemlidir ve bu alanda fikir ayrılıklar daha çoktur. İlahiyat, ilimlerin gayesi ve amacıdır.¹³

İlahi İlimler (Metafizik): Felsefecilerin en çok yanıldıkları meseleler ilahi ilimlerle ilgilidir. Onlar mantıkta burhan için kabul ettikleri şartlara hakkıyla riayet etmedikleri için aralarında birçok ihtilaf çıkmıştır. Felsefecilerin ilahiyat konusunda yaptıkları hatalar yirmi esasa dayanır. Üçü küfrü gerektirir; on yedisi İslam dinine göre bid'at sayılır.¹⁴ Felsefecilerin, metafizik alanındaki inançlarının çoğu gerçeğe aykırıdır ve doğruları çok azdır.¹⁵ İlahi ilimlerin konusu en genel husus yani mutlak varlıktır. Matematik ve tabii ilimlerin konusu olduktan sonra varlığa ilişkin hususlar, ilahi ilmin konusu olmaz. İlahi ilmin konusu, varlığın bütün nedenlerini incelemektir.¹⁶

Siyaset: Felsefecilerin bu konudaki bütün sözleri “dünya işlerine ait saltanat tarafından maslahata binaen kabul edilen tedbirler” şeklinde özetlenebilir. Onlar, bu konudaki bilgileri, Allah tarafından Peygamberlere gönderilen kitaplardan ve geçmişte yaşamış velilerden nakledilen hikmetlerden almışlardır.

Ahlak: Felsefecilerin bu husustaki bütün fikirleri “nefsin sıfatlarını saymak, ahlakını beyan etmek, bunların cins ve türlerini anlatmak, kötü olanların düzeltilmesi için gereken tedbirleri almak ve mücahede bulunmak” tarzında özetlenebilir. Felsefeciler, bu bilgileri mutasavvıfların sözlerinden almışlardır.¹⁷

Şüpheliği ve Bilgi Anlayışı: Meşhur Fransız filozofu Descartes'ten (1596-1650) beş buçuk asır önce dünyaya gelen Gazâlî, Descartes gibi duyulara ve akla dayanan bilgilere tamamıyla güvenilemeyeceğini daha o zaman ortaya atmış, kesin bilgiyi edininceye kadar bütün bilgilerden şüphe etmiştir. Nihayet “zaruri” yani delile muhtaç olmayan bedihi bilgileri kesin bilgi olarak kabul edip şüphelilikten kurtulmuştur.

Gazâlî, kendisindeki bilgileri kontrol ettiğini, kendisinde hissiyat ve zaruriyat dışından bilgi olmadığını, problemleri bu bilgiler dışında çözebilecek daha açık başka bir vasıta olmadığını için bu bilgileri ince-

12 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 41.

13 Gazâlî, *Makasid*, s. 133.

14 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 42.

15 Gazâlî, *Makasid*, s. 32.

16 *Age.*, s. 139-140.

17 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 44.

leyerek kuvvet derecelerini öğrendiğini ifade eder.¹⁸ Ona göre mahsusat, renkleri, tatları, kokuları, sesleri, sertlikleri, yumuşaklıkları ayırt etmek gibi beş duyu ile bilinen şeylerdir.¹⁹ Eğer mücerret (soyut) akıl, duyu organlarını kullanmazsa mahsusattan olan önermelerle ilgili hüküm veremez.²⁰ Mesela, “Kar beyazdır”, “Ay yuvarlaktır”, “Güneş aydınlatıcıdır” gibi önermeler mahsusatla bilinir.²¹ Gazâlî, çok ciddi bir şekilde mahsusat ve zaruriyat üzerinde düşündüğünü, bunlarda şüpheye düşüp düşmeyeceğini araştırmaya başladığını ve uzun müddet şüpheden ileri gelen araştırmalardan sonra mahsusatta hata olmayacağına emin olmayı nefsinin kabul etmediğini zikreder. Ona göre mahsusatla ilgili en güvenilir bilgi göz ile elde edilen bilgidir ve bu bilgide bile yanılmak mümkündür. Çünkü göz gölgeye bakar, onu sabit, hareketsiz görür. Ancak bir müddet sonra tecrübe ve müşahade ile onun tedrici olarak hareket ettiğini anlar. Aynı şekilde göz yıldızla bakar, onu bir altın büyüklüğünde görür. Hâlbuki hendesi deliller, onun üzerinde bulunduğumuz küreden daha büyük olduğunu göstermektedir.²² Buna göre bazı arızı durumları istisna ettikten sonra duyularla (mahsusat) bilinen şeylerin doğruluğundan şüphe etmemek gerekir.²³

Mahsusatla elde edilen bilgide şüphe söz konusu iken, akli olan bilgilerden şüphe edilemez. Çünkü “on, üçten büyüktür; bir şey aynı anda hem olumlu hem de olumsuz olmadığı gibi, hem hadis, hem kadim; hem var, hem yok; hem vacip hem muhal olamaz”.²⁴ Gazâlî, nihayetinde zaruriyat denilen bilgilerin güvenilir olduğuna emin olduğunu fakat bu güveni, delil tertip ve tanzim etmek suretiyle değil, Allah’ın onun kalbine attığı bir nur ile elde ettiğini ifade eder.

Gazâlî’ye göre yakın derecesine varan bilgilerde bilinen şeyin asla şüphe götürmeyecek derecede açık olması gerekir. Bunda yanılma, vehme kapılma ihtimali olmaz. Kalp böyle bir ihtimale imkân veremez. Hatadan emin olmak için bilgi o derece kuvvetli olmalıdır ki, mesela birisi o bilginin batıl olduğunu iddia etse ve taşı altına, deyneği ejderha çevirmek suretiyle de davasının doğruluğuna delil getirirse, bu keyfiyet o bilgi sahibini şüpheye düşürmez. Gazâlî, “Ben on sayısının üç’ten büyük olduğunu bildiğim halde birisi “hayır üç on’dan daha büyüktür. Sözüme inanmanız için de şu deyneği ejderhaya çevireceğim” dese ve dediğini yapsa, bilgimde bir şüphe oluşmaz. Ancak o adamın bunu nasıl yaptığına şaşarım” der. Ona göre bu şekilde bilinmeyen, yakın

18 Age., s. 27.

19 Gazâlî, *Miracu’s-Salikin, Resail’in içinde*, Beyrut, Lübnan, s. 112

20 Gazâlî, *Miyaru’l-İlm*, (nşr. S. Dünya), Kahire, 1961, s. 187.

21 Gazâlî, *el-Mustasfa min İlmî’l-Usul*, Mısır, h.1322, 45; *Mihakku’n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut, 1994, s. 103; *Miyar*, s. 187; *Makasid*, s. 103.

22 Gazâlî, *el-Munkuz*, s. 27; *el-Mustasfa*, s. 45; *Mihak*, s. 103, *Miyar*, s. 188.

23 Gazâlî, *Miyar*, s. 188.

24 Age., s. 28.

meydana getirmeyen bilgi güvene layık değildir, çünkü onda hatadan emin olunamaz. Hatadan emin olunmayan bilgi de yakın ifade etmez.²⁵

Gazâlî, bilimin nesnesi olarak incelenmesi mümkün olan konuları, varlığı eylemlerimize bağlı olan nesnelere (siyaset, yönetim, ibadet, matematik, vb. insani uğraşlar) ve varlığı eylemlerimize bağlı olmayanlar (gök, yer, bitki, hayvan, maden, melek, cin, şeytan ve diğer nesnelere) olmak üzere iki kısma ayırır. Ona göre hikmet ilmi de iki kısma ayrılmaktadır: 1. Eylemlerimizin durumlarını kendisiyle öğrendiğimiz ve pratik ilim diye isimlendirilen, hikmet ilmi. Bu ilmin faydası; dünya işlerimizin kendisiyle düzene girdiği, ahiret beklentilerimizin doğrulandığı fiillerin açığa çıkmasıdır. 2. Bütün varlıkların mahiyetlerinin bir düzen içerisinde nefiste meydana gelmesini sağlayan ve varlıkların mahiyetlerini kendisiyle öğrendiğimiz hikmet ilmi. Bu ilim, teorik ilim diye isimlendirilir.²⁶ Bu iki ilimden her biri kendi içinde üç kısma ayrılır:

a- Pratik ilim; 1. İnsanın diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen yönetim bilimi, 2. Ev yönetimi bilimi; birey, hanımıyla, çocuğuyla, hizmetçi ve evde yaşamakta olan diğer şahıslarla geçinmeyi bu ilimle öğrenir. 3. Sıfatlarında, huylarında hayırlı ve erdemli biri olmak için insanın sahip olması gereken nitelikler ve ahlak ilmi.

b- Teorik ilimler de üçe ayrılır: 1. İlahi (metafizik) ve el-felsefetü'l-ula (ilk felsefe) 2. Matematik, aritmetik ve matematik ile aritmetik arasındaki ilim (el-ilmu'l-evsat) 3. Tabiat bilimi ve aşağı derecede olan ilim (el-ilmu'l-edna) diye isimlendirilen teorik ilimler.²⁷

Gazâlî, ilimleri temelde üç'e ayırmaktadır: 1. Dinin doğrudan teşvik etmediği ve yönlendirmediği, matematik, hendese (geometri) ve astronomi gibi sadece akli olan ilimler. 2. Hadis ve Tefsir gibi sadece nakli olan ilimler. Bu tür ilimleri edinmek kolaydır. Bu ilimlerde ezber kuvveti yeterli olduğu ve akla pek yer olmadığı için büyük, küçük herkes bu ilimleri elde etme açısından eşit durumdadır. 3. Hem akli hem de nakli olan ilimler. İlimlerin en şerefli olanı ise, kendisinde akıl ve naklin birlikte bulunduğu ilimdir; fıkıh ve fıkıh usulü bu ilimlerdenidir.²⁸ Ayrıca Gazâlî, ilimleri tıp, matematik, hendese gibi, akli; kelam, fıkıh, fıkıh usulü, hadis, tefsir ve batın yani kalp ve kalbi kötü huylardan arındırma ilmi gibi dini olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Gerek akli gerekse dini ilimler kendi içerisinde külli ve cüz'i kısımlarına ayrılırken, kelam ilmi, dini ilimler içerisinde külli, diğerleri ise cüz'i ilimlerdir.²⁹ Gazâlî, bir de bilgiyi evveli ve matlup olmak üzere ikiye ayırmak-

25 Age., s. 26-29.

26 Gazâlî, *Makasid*, s. 134.

27 Age., s. 135-136.

28 Gazâlî, *el-Mustasfa*, s. 3.

29 Age., s. 5.

tadır: Evveli bilgi, hiçbir araştırma ve talep olmaksızın kendiliğinden öğrenilen bilgidir. Mesela varlık (vucud) ve şey terimleri ile duyuların bir çoğu böyledir. Matlub bilgi ise ismi, kendisinin ayrıntısız ve açıklamasız biçimde bütün durumunu gösteren (ismi, tanımını tamamen içermeyen) bilgidir; bu tür bilgi tanım yoluyla öğrenilir. Matlub bilgi, tanım yoluyla elde edilebildiği halde, doğrulama ve yanlışlaması yapılabilen bilgi çeşidi, burhan yoluyla elde edilebilir. Buna göre, burhan ve tanım, diğer matlub bilgilerin edinilmesine yarayan aletten ibaret olmaktadır.³⁰

Mantık: Gazâlî, felsefenin bazı kısımlarını özellikle de metafiziği eleştirdiği halde mantığa ve açık seçik analitik düşünceye büyük saygı gösterir. Ona göre mantık, doğru tanım ve kıyası, yanlış tanım ve kıyastan, kesinlik ifade eden bilgileri, kesinlik ifade etmeyen bilgilerden ayıran bir ilimdir. Mantık ilmi, diğer bütün ilimlerin ölçüsü konumundadır; hatta yeni bilgilere ulaşmanın tek yoludur.³¹ Mantık, bütün bilgiler, bütün bilimler için bir mizan, bir miyar, bir mihakk (ölçüt) gibidir. Mantık ölçüsüne vurulmadıkça hangi bilginin tam ve hangi bilginin eksik olduğu bilinemez. Ayrıca şiire göre vezin, iraba göre nahiv ne ise, akli delillere göre mantık da o dur. Zira şiirin ölçüsüz olanı vezinli olanından ancak şiir vezinleri ile, irabın doğru olanı yanlış olanından nahiv yoluyla ayrıldığı gibi, akıl yürütmelerin doğru olanı yanlış olanından mantık ölçüleri ile ayrılır.³²

Gazâlî, bazı eserlerinde mantık ilmini, Eflatun'a dayandırmaktadır. Ona göre Eflatun'un öğrencisi Aristoteles, bu ilmi geliştirmiş ve delillendirme sanatını tertip etmiştir. Astronomi ve geometri (hendese) ilimleri de böyledir. Aristoteles'in kitapları bunlara da temel kaynak olmuştur.³³ Aristoteles'in, mantık ilmini tertip ederek, felsefi ilimlerin daha kolay anlaşılır hale gelmesini sağladığını söyleyen Gazâlî, onun ilmini bize layıkıyla aktaranın Farabi ve İbn Sina olduğunu belirtir. Gazâlî'ye göre bu iki filozofun dışında Aristoteles'in ilmini bize aktaranlar, hatalı ve karışık olarak aktarmışlardır.³⁴

Gazâlî, filozofların mantık ilmi ile ilgili hükümlerinin doğru olduğunu, fakat mantığın sadece onlara ait bir ilim olmadığını zikreder. Ona göre mantık, kelamcıların "Kitap en-Nazar" adını verdiği sanatın kendisidir. Filozoflar, bu ifadeyi kendi arzularına uyararak mantık şeklinde değiştirmişlerdir. Gazâlî, mantığın İslam âlimleri tarafından "Kitap en-Nazar" ismi dışında bazen "Kitab el-Cedel" bazen de "Medarik el-Ukul" ismiyle kullanıldığını güçsüz ve akıllı görünmek iste-

30 Age., s. 11-12.

31 Gazâlî, *Makasid*, s. 36-37

32 Gazâlî, *Miyar*, s. 59-60.

33 Gazâlî, *Miracu's-Salikin*, s. 56.

34 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 36.

yen kişilerin mantık ilmini duyunca bunun, kelamcılarının bilmediği yabancı bir sanat olduğunu ve filozoflardan başka kimsenin bu sattan haberdar olmadığını zannettiklerini ifade eder.³⁵ Ayrıca Gazâlî, *el-Kıstasul-Mustakim* adlı eserinde mantığın temel konularından olan kıyas çeşitlerini, “ölçü=mizan” olarak isimlendirmekte ve buna delil olarak da “Rahman, 1-9” ve “Haddid, 25.” ayetlerini göstermektedir. Gazâlî, aynı eserde ilk öğreticinin Allah, ikinci öğreticinin Cebrail ve üçüncü öğreticinin de Peygamberler olduğunu ifade ederek mantığın kaynağını vahye dayandırmaktadır.³⁶

Gazâlî’ye göre mantığın ele aldığı konular din ile ilgili olmadığından, onun din açısından reddedilmesini gerektirecek bir durum söz konusu değildir.³⁷ Gazâlî’nin felsefi ilimlerin altı disiplininin biri olarak kabul ettiği mantığa verdiği önemi, *el-Mustasfa* adlı eserine yazdığı mukaddimedeki “bu mukaddime, bütün ilimlerin bir mukaddimesidir ve bu mukaddimeyi tam olarak kavramamış kimselerin ilimlerine kesinlikle güvenilmez”³⁸ şeklindeki ifadeleri açıkça ortaya koymaktadır. Böylece Gazâlî, Aristoteles’in formel mantığına İslam aleminde meşruiyet kazandırmış, kendi döneminden başlayarak yakın zamanlara kadar medreselerde okunmasına sebep olmuştur. Aslında Gazâlî, “Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez” demekle mantığa karşı takınılan olumsuz tavrı değiştirmekle kalmamış, onun öğrenilmesinin zorunlu olduğunu da vurgulamıştır.

Gazâlî, mantığı İslami ilimlere özellikle de fıkıh usulüne sistematik olarak uygulayan ilk kişi olarak bilinir.³⁹ Ona göre, mantıkta ne olumlu ne de olumsuz yönden dine taalluk eden bir şey yoktur. Mantık, kıyasların usulünü, burhanın öncüllerinin şartlarını, nasıl tertip edileceğini, haddi sahih denilen tariflerin şartlarını, bunun nasıl takip edileceğini araştırır. Bilgi, ya tanım yoluyla öğrenilen tasavvurdan ya da burhan yoluyla öğrenilen tasdikten ibarettir. Bunlarda inkâr edilmesi gereken bir yön yoktur. Bunlar kelamcılarının ve diğer ilim erbabının delile ait zikrettikleri şeyler cinsindedir. Aralarındaki fark ifade şekillerinde görülür.

Gazâlî’ye göre mantıkçılar, mantık ilminin uygulamasında bazı yanlışlıklara sebep olmuşlardır. Mesela onlar, “burhan” için yakın ifade eden bir takım şartlar ortaya koydukları halde dini meseleleri inceleme sırasında bu şartlara tamamiyle riayet etmeyip çok toleranslı davranmışlardır.⁴⁰ Gazâlî, mantığın din ile bir ilgisinin olmamasına

35 Gazâlî, *Tehafut el-Felasife*, (tahk. Maurice Bauyges), Beyrut, Lübnan, 1927, s. 45.

36 Gazâlî, *el-Kıstasul-Mustakim*, Mısır, 1900, s. 21-22.

37 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 40.

38 Gazâlî, *el-Mustasfa*, C. I, s. 10

39 es-Seyyid, Ahmed, A.T., *Ghazali's Views on Logic*, Ph.D. Edinburg Univ. 1981, s. 187.

40 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 40-41.

rağmen onunla ilgilenenlerin iki yönden dine zarar verebileceklerini ifade eder: 1. Bilgisiz insanların, dini savunmak amacıyla fasit fikirleri reddetmek için mücadele ederken filozoflar tarafından kabul gören ve önemsenen ilimlerin tamamına saldırmaları. Mesela, onlarla mücadeleye kalkışan bazı bilgisizler geometri, aritmetik, mantık ve astronomi gibi ilimleri inkâra kalkışmışlardır. Hâlbuki bu ilimler üzerinde yapılan karşılıklı inatlaşma ve çekişmeler anlamsızdır.⁴¹ Bu ilimlerin, dinin esaslarıyla hiçbir ilgisi yoktur, dolayısıyla mantıkçılar bunları inkâr edenin aklından, hatta dininden şüphe edebilirler. 2. Çoğu zaman mantığı inceleyen bir kimse onu beğenir, çok açık ve kesin bulur. Mantıkçıların, kendilerinden rivayet edilen ve küfre varan konuları delillerle ispat ettiklerini sanır; dini ilimlerde, o konular hakkında yapılan çalışmalara iyice vakıf olmadan yanlış fikirleri kabul ederek küfre düşer.⁴² Böylece Gazâlî, mantığı inceleyen kimselerin de hatalara düşmeye karşı hazırlıklı olmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

Gazâlî'ye göre mantık ilminin en önemli faydası, doğru bilgiyi yanlış bilgidan ayırmaktır.⁴³ Mantık, kesin (yakini) bilgiyi, kesin olmayan bilgidan ayıran bir kanunlar bütünü ve bütün bilgiler için bir ölçüdür. Ayrıca bizi teorik bilgiye götüren tanım (hadd) ve kıyasta bazen madde, bazen şekil, bazen de hem madde hem şekil açısından hata olabilir ve böylece doğru olanları ile yanlış olanları birbirine karıştırılabilir. Bu karışıklıktan kurtulmanın en güzel yolu ve en güvenilir yöntemi mantık bilimidir. Mantık, doğru bilgiyi elde etmek isteyen kişiye tasavvur ve tasdik konusunda doğru hüküm vermesinde yardımcı olur.⁴⁴ Yakini bilgiyi elde etmenin tek yolu olduğu için bilgidan faydalanmayı sağlar. Bilginin faydası da ebedi mutluluğun elde edilmesini sağlamaktır. Mutluluğu elde etmenin nefsin kemaline, tezkiye ve arındırılmasına dayandığı doğru olduğuna göre mantık zorunlu olarak büyük faydaları olan bir ilim dalıdır.⁴⁵ Mantık, duyuların yanıltmalarına karşı insana aklın güvenilirliğini gösterir ve bütün ilimlerde doğru olanı yanlış olandan ayırır.⁴⁶ Kısaca mantık, bilgiyi bilgisizlikten ayırdığı gibi, duyuların yanıltmalarına karşı insana aklın teminatını sağlar. Doğru tanım ve kıyası yanlış olanından ayırt eder. Akli şeyleri, duyulara dayanan şeylerden ve inanç alanında burhanı şüpheden ayırt eder. Zihnin, doğruluğu apaçık olan bilgilerden bilinmeyenlere nasıl ulaşılacağını öğretir.⁴⁷

Gazâlî'ye göre mantık sadece bir alet değil, aynı zamanda bir ilimdir. Bu ilim, bütün ilimlere bir giriş, bir başlangıç mesabesindedir.

41 Gazâlî, *Miracu's-Salikin*, s. 56-57.

42 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 41.

43 Gazâlî, *Makasid*, s. 36.

44 Gazâlî, *Miyar*, s. 60.

45 Gazâlî, *Makasid*, s. 37; Dumitriu, Anton, *History of Logic*, C. II, Kent, 1977, s. 29.

46 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 26

47 Gazâlî, *Miracu's-Salikin*, s. 110; *Makasid*, s. 35; *Miyar*, s. 60.

O, bilinmeden diğer ilimleri hakkıyla öğrenmek mümkün değildir. Bu bakımdan Gazâlî'ye göre mantık salt bir ilim değil, bütün ilimlerle iç içedir. Buradan hareketle Gazâlî'nin mantığı evrensel bir ilim olarak gördüğü söylenebilir.

İslam Meşai Felsefesi Eleştirisi: Gazâlî'ye göre mülhitlerin taklit ettikleri önceki filozoflar ve sonrakilerden hayatta olanlar, Allah'a ve Ahiret gününe iman konusunda ittifak etmişlerdir, ihtilafları ise ayrıntılara yöneliktir. Mucizelerle desteklenmiş olan peygamberler, Allah'a ve Ahiret gününe insanları imana davet için gönderilmiştir. Fikir sahibi kimseler nezdinde değer verilmeyen küçük bir azınlık dışında Allah'ı ve Ahireti inkâra yeltenen olmamıştır. Filozoflar, Allah'a inanmışlar ve onun resullerini tasdik etmişlerdir. Bu esaslar dışında kalan konularda yanlışlığa düşüp, doğru yoldan sapmışlardır.

Gazâlî, filozofların ihtilaflarının çok ve metotlarının birbirinden farklı olmasından dolayı, muhatap olarak sadece muallim-i evvel veya feylesof-u mutlak olarak isimlendirilen Aristoteles'i seçer. Çünkü filozofların iddialarına göre onların bilimlerini, düzenleyen, fikirlerindeki karışıklığı gideren, arzularının esaslarına en yakın olanı Aristoteles'tir. Aristoteles, kendisinden önce gelen herkesi, hatta filozofların yanında "Eflatun-i ilahi" olarak bilinen hocasını bile reddetmiştir. Sonra da hocasını muhalefetine mazur göstermek için "Eflatun'u severim, doğruyu da severim. Ancak doğruyu daha çok severim" demiştir. Gazâlî'ye göre bu ifadeler, filozofların görüşlerinin kendi aralarında bile düzenlenmiş ve tespit edilmiş olmadığını ve onları kesin bilgiyi, araştırmaya dayanmayan zan ve tahminlere dayandırdığının göstergesidir. Filozoflar ilahi ilimlerin doğruluğunu matematik ve mantık ilimleri ile ispata çalışarak, zayıf akılları kandıra kandıra, mezheplerini kabul ettirmeye çalışırlar. Hâlbuki onların ilahiyat sahasındaki delilleri, matematik ve mantık sahasındaki kesin delilleri gibi tahminden uzak olsaydı, bu sahada ittifak ettikleri gibi, ilahiyat meselelerinde de ayrı görüşlere kapılmazlardı.

Gazâlî'ye göre filozoflarla öteki fırkalar arasında bulunan anlaşmazlıklar üç kısımdır: a- Birinci kısımdaki anlaşmazlık lafza aittir, tabir ve ifadelerle ilgilidir. Filozofların Allah'a "cevher" demeleri böyledir. Ancak onlar, "cevher" derken, "bir yerde olmayan, yer kaplamayanı" kastederler. Yani "cevher", muhaliflerin anladığı manayı kastederek "bir yerde duran, mekân kaplayan" anlamında değil, başka bir şeye ihtiyaç göstermeden kendi kendine duran varlık demektir. Gazâlî'ye göre bu görüş doğrudur. Çünkü âlemin yaratıcısı, kendi kendine durandır. Allah'a cevher denmesi dil ile ilgilidir, nitekim dilcilerin çoğu Allah'a "cevher" demektedir. b- İkinci kısım, filozofların görüşlerinin din esaslarından birine aykırı olmayan meseleleri içine alır. Bunların kabul veya reddi, peygamberleri tasdik prensibi ile ilgili değildir. Me-

sela onlar, ay tutulmasını açıklarken, dünyanın, güneş ile ay arasına girmesi sonucunda ay ışığının yok olmasından ibaret olduğunu söylerler. Çünkü dünya, küre biçimindedir ve ışığını güneşten alır, gök onu her yandan kuşatmıştır. Ay, dünyanın gölgesi altında kalırsa, güneşin ışığı kendisine ulaşmaz. Kısacası bilimsel olan ve din ile ilgili olmayan konuları inkâr etmenin bir anlamı yoktur. Bu tür konularla ilgili görüşleri reddetmenin, din bakımından bir görev olduğunu düşünen kimse, dine karşı suç işlemiş ve dinin durumunu zayıflatmış olur.⁴⁸ c-Üçüncü kısımda anlaşmazlık, alemin hadis olması, Allah'ın sıfatları, insanların bedenleri ile birlikte haşredilmeleri gibi dinin esaslarından biri ile ilgilidir. Filozoflar bütün bunları inkâr etmişlerdir. Gazâlî'ye göre filozofların dini konularda (ilahiyat konusunda) yaptıkları hatalar yirmi esasa dayanır. Üçü küfrü gerektirir. On yedisi ise İslam dinine göre bid'at sayılır. Gazâlî, filozofların bu yirmi meseledeki görüşlerini yıkmak için *Tehafütü'l-Felasife* adlı eserini yazmıştır. Buna meşhur İslam filozofu Endülüs'lü İbni Rüşd *Tehafütü Tehafütü'l-Felasife* adlı kitabıyla cevap vermiş, Fatih Sultan Mehmet de devrinin âlimlerinden Hocazade Mustafa ile Tus'lu Alaeddin'e bu iki kitabın mukayesesi hakkında birer kitap yazmalarını emretmiştir.

Gazâlî'nin filozofları küfürle itham ettiği üç mesele şunlardır:

1. İnsan öldükten sonra cesedi tekrar dirilmez. Sevap ve azap gören ruhtur. Azap, cismani değil, ruhanidir. Gazâlî'ye göre "filozoflar, ruhun azap çekeceğini kabul etmede isabet etmişlerdir. Ruh azabı çekecektir. Ancak filozoflar, cesedin dirilmesini inkâr etmede hatâ etmişler ve bu iddia ile şeriata göre küfre girmiş sayılırlar.⁴⁹

2. Allah'ın cüz'ileri ve hadiselerin ayrıntılarını bilmeyip sadece küllileri bildiğini, ciz'ileri ise, ancak gök meleklerinin bildiğini söylemeleri.⁵⁰ Onların "Cenabı Hak külliyatı bilir, cüz'iyatı bilmez" demeleri, şeriata göre açık bir küfürdür. Nitekim Kur'an'da "O'nun ilminden göklerde ve yerde zerre kadar bir şey kaçmaz" (34/3) denmektedir.⁵¹

3. Âlemin kadim olduğunu, Allah'ın, illet'in (neden'in) malul'e (nedenliye) takaddümü gibi, alem'e rütbe itibariyle takaddüm ettiğini, aksi takdirde bunların, varlıkta iki eşit varlık gibi görüleceğini ileri sürmeleri. Filozoflar, Kur'an'ın ayetleri ile karşılaştıkları zaman, bu ayetlerin ihtiva ettiği akli lezzetlerin insanlara anlatılmasının ve onların da bunları anlamasının imkânsız olduğunu ileri sürerler. Böylece bu lezzetleri hissi lezzetlere benzetmiş oluyorlar ki, bu da açık bir küfürdür.

48 Gazâlî, *Tehafut el-Felasife*, s. 39-40.

49 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 42-43; *Miracüs-Salikin*, s. 83-84.

50 Gazâlî, *el-İktisat fi'l-İtikad*, (hızr. İ. A. Çubukçu ve H. Atay), Ankara, 1962, s. 249.

51 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 42-43; *Miracüs-Salikin*, s. 83-84.

Gazâlî, filozofların âlemin yaratıcısını, nübüvveti ve peygamberimizi tasdik etmekle beraber, şer'i nasslara aykırı düşen birtakım inançlara sahip olduklarını ifade eder. Onlara göre Peygamber haklıdır; söylediği sözlerden insanların iyiliğini kastetmiştir, fakat insanlara gerçeğin anlatılması ve onların da bunu anlamasının güçlüğü, hatta imkânsızlığından dolayı hakikati açıklamaya kadir olamamıştır.⁵²

Kelama Bakışı: Gazâlî, kelim ilminin özüne vakıf olduğunu, bu ilimde "Muhakkik" sayılan kimselerin kitaplarını incelediğini, bu ilmin kendi gayesini gerçekleştirmek için yeterli olmakla beraber, onun amacını gerçekleştirmede yetersiz olduğunu ifade eder. Ona göre kelam ilminin gayesi, Ehli Sünnet inancını muhafaza etmek, onu bid'at erbabının karıştırmalarından korumaktır. Allah, elçisinin diliyle kendi kullarına din ve dünyalarının iyiliğini sağlayan hak bir inancı telkin etmiştir. Kur'an ve hadisler bunu bize haber vermektedir. Sonra şeytan, bid'at ashabının vesveselerine, sünnete aykırı bir takım fikirler ortaya çıkarmış, insanlar da bu fikirleri yayarak, Müslümanların doğru inançlarını bozmaya çalışmışlardır. Bu nedenle kelam âlimleri, Ehli Sünnet inancına aykırı bir şekilde türeyen bid'at ashabının kötü gidişlerini meydana koyacak fikirlerle sünnete yardımcı olmuşlardır.

Bazı kelimciler, sünneti iyi müdafa, peygamberin telkin ettiği akideyi muhafaza ederek, uydurma bid'atlere karşı koymakla beraber, bu müdafalarda, hasımları tarafından ileri sürülmüş, kendileri tarafından taklit, ya icma-ı ümmet, ya da Kur'an ve hadise uygunluk dolayısıyla kabul edilmiş bazı öncüllere dayandılar. Daha çok hasımlarının sözlerindeki çelişkileri ortaya koymak, onların kabul ettikleri esasların doğurduğu batıl fikirleri muaheze etmek gibi şeylerle uğraştılar. Gazâlî'ye göre bedihi sözlerden başka sözleri kabul etmeyen bir kimse için bu çeşit sözlerin faydası çok azdır. Kelam ilmi meydana geldikten sonra onunla meşguliyet çoğalınca, kelimciler, sünneti savunurken eşyanın hakikatlerini anlamaya özendiler. Cevher, araz ve bunların ahkâmından bahsetmeğe başladılar. Fakat kelam ilminin amacı bu değildir. Bunun için kelimciler asıl amacı gerçekleştiremediler ve halkın inanç ihtilafından doğan şaşkınlık karanlığını tamamıyla gidere-mediler.⁵³

Gazâlî, kelam ilminin bazı insanlar için önemli olduğunu ifade etmekle beraber avamdan olanlar için zararlı olduğunu zikreder. Ona göre avamın kelam ilmi ile meşgul olması sakıncalıdır. Bu ilimde ele alınan deliller, kalp hastalıklarını tedavi eden ilaçlar gibidir. Bu ilaçları kullanan doktor, sağlam fikirli, keskin görüşlü ve maharetli değilse,

52 Gazâlî, *el-İktisad fi'l İtikad*, s. 249-250.

53 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 32-33.

faydadan çok zarar verir.⁵⁴ Gazâlî, kalamcı ile avam tabakası arasındaki farkı ortaya koymaya çalışırken, avamın sadece inanmakla yetindiğini, bunun onlar için yeterli olduğunu, kalamcıların ise inanmakla yetinmeyip inandıkları şeye neden inandıklarını da delillendirdiklerini ifade eder.⁵⁵

Kalam ilminde derinleşmek ve onun ayrıntılarıyla uğraşmak farz-ı ayın değil, farz-ı kifayedir. Batılda ısrar eden ve delilleri anlamaya zekâsı müsait olan kimseyi delil ile hakka davet etmek dinde önemlidir. Bir sapığın türemesi ve şüpheler ortaya atarak, doğru yolda olanları sapıtmağa yeltenmesi mümkündür. Böyle bir kimsenin şüphesine karşı koymak isteyen, bu şüpheyi açıklaması ve onun sapıklığa teşvikine muhalefet etmesi gerekir. Bu da ilimsiz mümkün değildir. Bu gibi hadiseler her yerde olur. Her yerde sapıklık propagandacılarına karşı koyacak, haktan ayrılanları geri çevirecek, şüphenin tesirlerinden Ehl-i Sünnet inancına sahip kimselerin kalplerini temizleyecek ve bu ilimle meşgul olarak hakkı koruyacak bir kimsenin bulunması zorunludur. Fakihsiz ve doktorsuz kalan bir memleket gibi, böyle bir âlimden mahrum olan memleketin bütün halkı, bu mahrumiyetten sorumludur.⁵⁶

Din, aklın tek başına idrak edemediği bazı şeyleri getirmiştir. Çünkü akıl, ibadetin ahirette mutluluk, isyanın mutsuzluk sebebi olacağını tek başına idrak edemediği gibi bunların imkânsızlığına da hükmedemez. Akılın tek başına idrak edemediği konularda din destekleyici görev yapar. Mesela, akıl, mucizenin doğruladığı şeylerin doğrulanması gerektiğine hükmeder ve ondan gelen haberi bu yolla tasdik eder. İşte kalam ilminin içeriğini bu gibi konular oluşturur. Bütün bunlardan kalamcının inceleme ve araştırması, öncelikle en genel şey'den yani mevcut'tan başlayıp detaya doğru indiği anlaşılmalıdır. Kalamcı bu detay içerisinde, Kitap, Sünnet ve Peygamberin doğruluğu gibi ilkeleri ortaya koyar. Bu noktadan hareketle usulcü, fakih, müfessir ve muhaddisin kalam ilmini öğrenmelerinin şart olduğu, çünkü bu alimlerin en yüksek olan külli ilmi halletmeden, cüz'i ilimlere inmelerinin mümkün olmadığı söylenebilir. Ancak her ne kadar kalam ilmini de öğrenmek, dini ilimlerle donanmış mutlak bir alim olmak için şart olsa da, usulcü, fakih, müfessir veya muhaddis olabilmek için kalam ilmini öğrenmek şart değildir. Çünkü her bir cüz'i ilmin bünyesinde, taklit yoluyla önceden kabul edilen ve sübutunun kanıtı başka bir ilimde aranan birtakım ilkeler vardır.⁵⁷

Gazâlî, Hz. Peygamber ve ashabının kalam ile ilgilenmemesinin gerekçesi olarak onların döneminde kelama ihtiyaç duyulmamasını gös-

54 Gazâlî, *el-İktisad fi'l-İtikad*, s. 9.

55 Gazâlî, *Kitabu'l-Erbain fi Usulud-Din*, (tahk. Muhyiddin Sabri el-Kurdi), 1344, Mısır, s. 25.

56 Gazâlî, *el-İktisad fi'l-İtikad*, s. 13-14.

57 Gazâlî, *el-Mustasfa*, 6-7.

termektedir. Çünkü bid'atler o dönemden sonra ortaya çıkmış, akaid meselelerinde fırkalar türemiştir. Bu nedenle peygamber ve ashabının yolunu savunmak sonrakilere için çok büyük bir zaruret ve önemli bir görev olmuştur. Kalam, bid'at hastalığına tutulanların iman ve itikadını tedavi eden ve birçoklarını da bu hastalıktan, koruyan tedavi bilgisidir. Şunu da ilave etmek gerekir ki kalam ilminin duraklaması veya gelişmesi bid'atların, İslam inancına itiraz ve saldırılarının kuvvet ve önemine bağlıdır.⁵⁸

Batinileri Eleştirisi: Batiniler İslam inancını saptırarak yanlış anlaşılması için çaba sarf eden bir gruptur. Gazâlî'ye göre bu mezhebin dışı Rafizilik, içi küfürdür. Onlar, ilimlerin esaslarını sadece masum imamın sözüne bağlayarak, şüphe hastalığına tutulma ve akıl yürütenlerin ihtilafları bahanesi ile akılların gerçeği kavrama vasıtası olmaktan çıkarılması gerektiğini iddia ederler. Onlara göre gerçeği sadece masum imam gösterebilir. Dinin bütün sırlarına Allah tarafından muttali olan sadece o'dur. Hidayete ermeye sebep olan ve problemleri çözen o'dur. Her dönemde dini konularda müphem kalan hususlarda kendisine müracaat edilecek bir masum imam bulunur. Batinilerin asıl gayesi dine aykırı olan şeyleri dindenmiş gibi göstermektir. Onlara göre davet yolları için bir tek metot belirlenmiş değildir. Aksine kendilerine uymalarını ve imamlarına sevgi beslemelerini sağladıktan sonra, her guruba, görüşlerine uygun olacak tarzda hitap ederler.⁵⁹

Gazâlî, Batinilerin "biz her şeyin manasını, hakkı öğretmeğe memur masum bir imamdan öğrenmişiz" şeklindeki fikirlerinin halk arasında yayılmasından dolayı onlarla ilgili bir eser yazmak isterken tesadüfen bu dönemde halife olan Müstazhir Billah İbni Muktedi tarafından bu konuyla ilgili bir kitap yazma teklifi aldığını ve bunun zaten yazmayı düşündüğü kitap konusunda onu şevklendirdiğini, bu amaçla Batinilerin fikirlerini ortaya koyarak eleştirdiği *Fedaihu'l-Batiniyye/el-Mustazhiri*, adlı esri yazdığını ifade etmektedir. Gazâlî, Batinilere karşı ciddi fikri mücadelelerde bulunmuş, onlara karşı *Fedaihu'l-Batiniyye/el-Mustazhiri* adlı esrinin yanı sıra, yine bu eserin kısa bir özeti niteliğinde olan *K. Kavasımu'l-Batiniyye* ve onların fikirlerini kıyas çeşitleriyle çürütmeyi konu edinen *el-Kıstasu'l-Mustakim* adlı eserleri yazmıştır.

Gazâlî'ye göre Batinilerden, insanı karışık ve karanlık fikirlerden kurtaracak bir şifa beklenemez. Bunlar imamın tayini hususunda delil göstermekten acizdir. Onlara masum imamdan ne öğrendiniz? denerek bir takım sorular sorulduğunda söyleyebilecekleri bir şey yoktur. Onlar kendi acizliklerini görünce işi imama havale ederler. Bunlar muallimi aramak ve onu bularak kurtuluşa kavuşmak fikriyle ömür-

58 Gazâlî, *İlcamu'l-Avam an İlmi'l-Kelam*, Kahire, 1303, s. 29.

59 Gazâlî, *Fedaihu'l-Batiniyye/el-Mustazhiri*, (tahk. Abdurrahman Bedevi), Kahire, 1964, s. 37.

lerini boşa harcarlar. Bunlardan bazıları imamdan öğrenilmiş bilgileri olduğunu iddia eder, ancak anlattıkları Fisagorun bozuk felsefesinden başka bir şey değildir. Amaçları cahil halkı, akli zayıf olanları muallime ihtiyaç bulunduğuna inandırmak, “muallime ihtiyaç yoktur” diyenlere karşı kuvvetli ve susturucu sözlerle mücadele etmektir. Birisi “muallime ihtiyaç vardır” diye onlardan birine uyar gibi görünse ve “muallimden öğrendiğini anlat, onun taliminden bizi de faydalandır” dese, duraklarlar.⁶⁰

Sonuç olarak Batinilerin görüşlerinin, hatalı, sapık ve bidat olduğu kabul edilmeli ve kendilerinin İslam inancının dışında oldukları vurgulanarak, onlardan uzak durulmalıdır.⁶¹

Uluiyyet Anlayışı: Allah'ın varlığını ispat edenler, O'nun her şeyi bildiğinde ittifak etmişlerdir. Fakat O'nun ilminin, kendi zatına zait olup-olmadığı konusu ihtilafıdır. Gazâlî'ye göre Âlemin ya bir yaratıcı vardır veya yoktur. Eğer, “bir yaratan yoktur” denecek olursa bu hüküm doğru olmaz. Eğer âlemin bir yaratıcı varsa, bu yaratıcı, ya yarattığı bu âlemi bilir veya bilmez. Eğer yarattığı halde onu bilmediği iddia edilirse, ya birinin zoruna mağlup olmuş veya unutmuş, gaflet etmiştir. Böyle bir hüküm muhal olduğu için bu ihtimaller batıldır. O halde “Allah, yarattığı âlemi bilir” ihtimali geriye kalır.⁶²

Allah, zatında Bir'dir, ortağı yoktur. Tek'tir, benzeri yoktur. Her şey ona muhtaç iken O, hiçbir şeye muhtaç değildir. Kadimdir, varlığının evveli yoktur. Ezelidir, mevcudiyetinin başlangıcı yoktur. Varlığı devamlıdır, sonu yoktur. Ebedi'dir, varlığının nihayeti yoktur. Varlığı bizatihi kaimdir, ne ezelde ne de ebed'de kendisine yokluk gelmez. O, Evvel'dir, Ahir'dir, Zahir'dir, Batın'dır, her şeyi bilir. İlmi her şeyi kuşatmıştır.⁶³ Âlemin varlığını gerektiren sebep, kadimdir eğer hadis olsaydı, başka bir sebebe ihtiyaç duyar, böylece teselsül, sonsuzluğa varırdı. Bu da ya muhaldir ya da kesin olarak bir kadimde son bulur. Gazâlî, kadim sözünüle varlığına yokluk arız olmayan şeyi kastetmekle beraber, ondan iki şeyin anlaşıldığını ifade eder: Bunlardan biri, bir şeyin varlığını ispat etmek diğeri de, geçmişte o şeyin varlığından önce yokluğunun bulunmadığını ortaya koymaktır.⁶⁴

Âlemin yaratıcısı ezelden beri vardır ve varlığı devamlıdır. Çünkü kıdemi sabit olanın yokluğu muhaldir. Âlemin yaratıcısının kıdemi sabit olduğuna göre O, yer tutan bir cevher değildir. Eğer bir yer tutsaydı, orada hareket ve sükûndan uzak kalamazdı. Her cisim yer işgal etti-

60 Gazâlî, *el-Munkız*, 47, 54-55.

61 Gazâlî, *Fedaihu'l-Batinıyye/el-Mustazhiri*, s. 146

62 Gazâlî, *Miracüs-Salikin*, s. 83.

63 Gazâlî, *Kavaidu'l-Akaid*, (trc. Yaman Arıkan), İst. 1971, s. 256; *Miracüs-Salikin*, s. 86.

64 Gazâlî, *el-İktisad fi'l-İtikad*, s. 35.

ği için âlemin yaratıcısı cisim değildir. Âlemin yaratıcısı, araz olmadığı gibi, yönlerden hiçbirleriyle de ilgisi yoktur. Yüce Allah arş üzerinde kurulmuş olmakla vasıflandırılmamalıdır. Zira cismaniyeti kabul eden ve bunun üzerine kararlaştırılmış olan her şey, zorunlu olarak bir ölçü üzerine yaratılmıştır. Çünkü böyle bir şey cisimden ya daha büyük, ya daha küçük, ya da ona eşit olur. Gazâlî, “Rahman Arşa kuruldu” (20/5,9) ayeti hakkında şöyle demektedir: “İnsanlar bu konuda avam ve ulemâ tabakaları olmak üzere iki kısma ayrılırlar. İnsanların avam tabakasına layık olarak gördüğümüz husus, onların bu gibi tevillere karıştırılmayıp, teşbihi gerektiren ve hudusa delalet eden her şeyin inanç ve akidelerinden sökülüp atılmasıdır. Avam bu ayetlerin manalarından şiddetle men edilmeli ve onlara, “bu sizin anlayabileceğiniz bir mesele değildir. Bu gibi konulardan uzak kalmalısınız ve her ilmin mütehasısları olduğunu bilmelisiniz” denmelidir. Gazâlî, Mutezile’nin tersine Yüce Allah’ın gözle görülebileceğini iddia eder. Ona göre Allah, zatı’nın varlığından dolayı görülür. Bu ise ancak kendi zatından dolayı olup, fiilden veya sıfatlarından belirli bir sıfattan dolayı değildir. Buna göre O’nun bilinmesi vacip olduğu gibi, görülmesi de vaciptir. Gazâlî, bununla, O’nun bilfiil bilinir ve görülür olmasının vacip olduğunu kastetmediğini, amacının O’nun bil kuvve olarak görülebileceğini ortaya koymak olduğunu ifade etmektedir. Başka bir deyimle, O, zatı itibarıyla rüyet’in kendisine taalluk etmesine hazır bir durumdadır. Kendi zatında buna engel olacak veya bunu muhal kılacak hiçbir şey yoktur.⁶⁵

Nübüvvet Anlayışı: Peygamberler, Allah’ın, kullarına gönderdiği elçilerdir. İnsanların hidayete gelmeleri için Allah peygamberleri göndermenin yanı sıra onları mucizelerle de desteklemiştir. Melekler vasıtasıyla Peygamberlere vahiy gelir ve onlarda kendilerine gelen vahiy ile insanları doğru olan şeylere davet ederler. Allah, okur-yazar olmayan ve Kureyş kabilesine mensup olan Muhammed (a.s)’ı, Arap ve Arap olmayan bütün insan ve cinlere son elçi olarak göndermiş, ona verdiği din ile bütün geçmiş dinleri hükümsüz kılmıştır. Allah, kullarına Hz. Muhammed’in getirdiği dünyevi ve uhrevi bütün hususları tasdik etmelerini ve ona tabi olmalarını zorunlu kılmıştır. Hz. Muhammed, haber verilmesi gereken her şeyi haber vererek insanları Allah’ın yoluna davet etmiştir. Allah’tan uzaklaştırıp cehenneme götürecektir şeylerden de onları men etmiştir.⁶⁶

Allah, insanlara Nübüvveti anlamaları için uyku örneğini vermiştir. Uykuda olan kimse gaipten haberdar olabilir. Gelecekte olacak bir şeyi açık veya tabir ile anlaşılacak bir şekilde idrak edebilir. Bunu insan nefsinde tecrübe etmese ve kendisine “Bazı insanlar baygın bir şekilde

65 Gazâlî, *el-İktisad fi’l-İtikad*, s. 35, 38-41, 51-52, 60-61.

66 Gazâlî, *Kitabu’l-Erbain*, s. 22-23.

ölü gibidir, duyguları, işitmeleri, görmeleri yok olur ve bu halde gaybı idrak ederler” dense inkâr edip, bunun mümkün olmadığını delil ile ispata kalkışır. Oysa his kuvvetleri insanın bunu inkâr etmesini engellemektedir.

Gazâlî'ye göre akıl insanların hallerinden biridir. Bu hal içinde kendisinde manevi bir göz açılır. Onunla his kuvvetlerinin idrakten uzak kaldığı makulat çeşitleri anlaşılır. Bunun gibi nübüvvet de içinde insanda manevi bir gözün hâsıl olduğu bir haldir. Bu gözde, gaybı ve aklın idrak edemeyeceği şeyleri gören bir nur vardır. Nübüvvet hakkında ya imkânında ya varlığında ya da muayyen bir şahısta olmasında şüpheye düşülebilir. Mümkün olmasına delil, onun var olmasıdır. Var olması ise dünyada akıl ile elde edilmesi tasavvur edilmeyen birtakım bilgilerin varlığı ile sabittir; tıp, nücüm ilimleri gibi. Bunlardan bahseden kimse bunların sadece Allah'ın ilhamı ve tevfiği ile idrak olduğunu bilir. Bunlar tecrübe yolu ile elde edilmez. Nücüm ilmine ait bin senede bir meydana gelen olaylar vardır. İlaçların hassaları da böyledir. Bu, akıl ile idrak edilmeyen şeylerin idraki için de bir yolun bulunmasının mümkün olduğunu gösterir. Nübüvvetten maksat da budur. Daha doğrusu aklın idrak edeceği şeylerin dışında kalan bu gibi şeylerin idraki nübüvvetin hassalarından sadece biridir. Nübüvvetin bundan başka daha birçok hassaları vardır. Bunlar tasavvuf yoluna bağlanmakla meydana gelen zevk ile idrak edilir. Çünkü yukarıdaki nübüvvet hassasını ancak insanda var olan örnek ile yani uyku ile anlamak mümkündür. Muayyen bir şahsın peygamber olup olmadığından şüphe edilirse, onun halleri müşahede veya tevatür ile öğrenilmedikçe yakın oluşmaz. Mesela tıp ve fıkıh bilinirse; kendilerini görmeden sözlerini işitmek suretiyle fakih ve tabipler de bilinebilir. Bunun gibi nübüvvetin manası anlaşıldığında Kur'an ve hadisleri çok okuyanda, Hz. Muhammed'in nübüvvet derecelerinin en yükseğinde bulunduğu dair zaruri bir ilim meydana gelir.⁶⁷

Nübüvvet, bir şahsa verilir. Allah, bu şahsın elinde garip fiiller izhar eder; harikulade şeyler gösterir. Bunlarla kişinin insanüstü bir kaynaktan kuvvet aldığı ortaya çıkar. Peygamber olan şahıs, Allah'ın kendisine verdiği kuvvet ile insan zekâsının başarabileceği ne kadar hüner varsa hepsine meydan okur ve yıkar. Böylece kendisinin insanüstü bir kuvvetten yardım aldığı anlaşılır.

Gazâlî'ye göre bir kimseye peygamber denebilmesi için kendisinde şu sekiz şartın bulunması gerekir: 1. Peygamberlik iddiası, risaletin sahil olacağı bir dönemde olmalıdır. Mesela, Muhammed (a.s) peygamberlerin sonuncusudur. Ondandan sonra peygamber gönderilmeyeceğine göre, herhangi bir peygamberlik iddiası doğru olamaz. 2. İnsan

maharetine dayanan ve o dönemde revaçta olan her türlü hüneleri mucizelerle yıkabilmelidir. 3. Peygamberlik davasında bulunan kişi, davasıyla meydan okumalıdır. 4. Davası ameline uygun olmalıdır. 5. Sözü kalbe taalluk etmelidir. 6. Yalancı olmamalı, alnı ak olmalıdır. 7. Gösterdiği harikuladeliğin mucize olduğuna inanılmalıdır. 8. Hiçbir insan, onunla muarazaya girememeli, herkes aciz kalmalıdır. Bu sekiz şarta eklenen dokuzuncu bir şart da, gösterdiği mucizelerin, zamanın ilim, hüner ve hikmet erbabı tarafından üzerinde atışma ve tartışmalar yapılan şeyler cinsinden olmasıdır.

Allah Resulünün gösterdiği mucizeler sihir değildir. Çünkü sihir, onu yapan varoldukça vardır. Hâlbuki İslam dini asırlar geçmesine rağmen varlığını sürdürmüştür. Ayrıca bugüne kadar gelmiş-geçmiş bütün insanlar Kur'an'ın bir benzerini meydana getirmekten aciz kalmışlardır. Allah Resulü hiç ilmi olmayan ümmiler arasından çıkmış, onların arasında yetişmiş olmasına rağmen, bütün ilimlere şamil olan ve kimsenin bir benzerini meydana getiremediği Kur'an'ı getirmiştir.⁶⁸ Kur'an'ın üslubunun akıcılığı, insana hayret veren nazmıyla bir arada bulunan fesahati, Arapların gerek şiirlerinde, gerekse hutbelerinde kullandıkları metotlardan farklı bir metot kullanması, son derece akıcı ve anlaşılır olması, onun mucize olduğunun göstergesidir.⁶⁹

Ahiret Anlayışı: Ölümünden sonra hayatın devamı meselesi bütün ilimler için önem arz etmektedir. Çünkü ilimler hayatın devamı anlayışı göz önünde bulundurulduğu zaman önem kazanır. Eflatun'a göre ruh kadimdir. İbn Sina'ya göre ise hadis'tir; fakat her ikisi de beden ölmesiyle ruhun ölmediğinde ittifak etmişlerdir. Eflatun ruhun varlığının bir başlangıcı olmadığını savunurken, İbn Sina onun varlığının bir başlangıcı olduğunu savunur. Bazı Dehriiler de ruhun, beden ölmesiyle öldüğünü iddia etmiş, fakat bu iddialarına bir delil getirememişlerdir. İslam âlimlerine göre ruh hadistir. Varlığının bir başlangıcı olduğu gibi, yokluğu kabul etmeyen bir cevherdir.⁷⁰

Ahirette herkesin dünyada yaptıklarının karşılığı olarak hesaba çekileceğine inanmak gerekir. O gün halkın halleri birbirinden farklıdır. Allah, kullarını dirilttikten sonra onları fiil, söz, niyet ve inançlarına göre hesaba çeker. Bu hesap esnasında kimisi güçlülükle karşılaşır, kimisi kolaylıkla hesabını verir, kimisi de sorusuz-sualsiz cennete girer.⁷¹ Ahirette günahkar mü'minler, işledikleri günahların cezasını çektikten sonra cehennemden çıkarılırlar. Öyle ki kalbinde zerre kadar iman bulunan hiç kimse cehennemde kalmaz. Günahkar mü'minlere peygamberler, âlimler, şehitler ve şefaathakları bulunan diğer mü'minler

68 Gazâlî, *Miracu-Salikin*, s. 98-99.

69 Gazâlî, *el-İktisad fi'l İtikad*, s. 207-209.

70 Gazâlî, *Miracus-Salikin*, s. 68, 76.

71 Gazâlî, *Kitabu'l-Erbain*, s. 21.

şefaata eder, onlar için şefaata eden bulunmazsa Allah'ın fazlı ile cehennemden çıkarılırlar. Sonra, imanlı kişiler ebediyen kalmak ve Allah'ın cemalini temaşa etmek üzere cennete; imansızlar da çeşitli azapları görmek ve bir perde ile Allah'ın cemalinden uzaklaştırılmak üzere cehenneme yerleşirler.⁷²

Haşr: Haşr, yaratıkların tekrar diriltilmeleri, kendi bedenlerine iade edilmeleri anlamını taşır. Haşra dini hükümler delalet etmektedir. Ayrıca bu, ilk yaratma deliliyle mümkündür. Çünkü ruhun bedenlere iadesi, ikinci bir yaratmadır. Bununla ilk yaratma arasında bir fark yoktur. Şüphesiz bir şeyi inşa etmeye ve ilk defa yaratmaya kadir olan, onu iade etmeğe, yeniden yaratmağa da kadirdir. İşte Yüce Allah'ın "De ki, onları ilk defa yaratan diriltecektir" (36/79) sözünün anlamı budur.⁷³ Enbiya, 21/104, Yasin, 36/77-81, Nuh, 71/17-18 ayetlerinde olduğu gibi, Kur'an ayetlerinin çoğu haşr hakkındadır ve bu ayetler, ruhların, cesetlere iade edileceğinin kesin birer delilidir. Haşrı tasdik etmeyen, Resulullah'ın doğruluğunu kasten inkâr ediyor demektir. Gazâlî, Allah'ın cesetleri aynen yaratacağını iddia etmemektedir. Ona göre Allah, nasıl insanları yoktan yaratıp dünyaya getirdiyse, aynı şekilde yeni bir yaratılışla ruhlarla beraber bedenleri de yaratabilir.⁷⁴

Kabir azabı: Kabir azabının varlığına şer'i hükümler delalet etmektedir. Çünkü dualarda kabir azabından Allah'a sığınmak için, gerek Hz. Peygamberden (s.a.v.), gerekse sahabelerden çeşitli hadis ve sözler rivayet edilmiştir. Hz. Peygamberin, iki kabrin önünden geçerken içindekilerinin azap çektiğine dair sözü meşhurdur. Ayrıca kabir azabına, Yüce Allah'ın "kötü azap, Firavun'un adamlarını sardı. Onlar sabah akşam ateşe sunulurlar" (40/45-46) ayeti de delalet etmektedir. Kabir azabının varlığı mümkün olduğu için onu tasdik etmek gerekir. Mutezile, müşahede ile ölünün cesedinin azap çektiğini görmediğimizi ve ölünün cesedinin gömülmeden herhangi bir sebeple yok olabileceğini ileri sürerek kabir azabını inkâr etmiştir. Gazâlî'ye göre bu görüş saçmadır. Çünkü ölünün cesedini görmek, ancak cismin zahirini görmektir. Oysa gerçekte azabı gören, hangi şekilde olursa olsun, kalpten veya batından bir cüzdür. Azap için bedeninin görünüşünde bir hareketin meydana gelmesi zorunlu değildir. Aksine mesela, uyuyan bir kimsenin görünüşüne bakan bir insan, onun gördüğü rüyadan dolayı duyduğu lezzeti veya rüyasında gördüğü dövülme ve benzeri gibi fiillerden dolayı çektiği acıyı müşahede etmez. Dolayısıyla uyuyan kimse uyanıp, uykusunda gördüklerini, çektiği acıları ve duyduğu lezzetleri anlattığı zaman, uykusunda böyle bir şey görmeyen bir insan, hemen onun söylediklerini, cismin görünüşteki hareketsizliğine dayanarak inkâr eder.

72 Gazâlî, *Kavaid'ul-Akaid*, s. 264-265; *Kitabu'l-Erbain*, s. 21.

73 Gazâlî, *el-İktisad fi'l İtikad*, s. 213.

74 Gazâlî, *Miracüs-Salikin*, s. 101.

Münkir ve Nekir: Münkir ve Nekir meleklerin ölen kimseye sorular sormaları hak ve gerçektir. Din bu soruların mümkün olduğunu bildirdiği için, bunlara inanmak gerekir. Çünkü Münkir ve Nekir melekleri için şart olan, sadece sorduklarını, sesli veya sessiz olarak ölüye anlatmak ve ölünün de bunları sesli veya sessiz anlamasıdır. Ölünün bunları anlaması şart olduğu gibi, bunları anlaması için de hayat şarttır. İnsan, bir şeyi bütün bedeniyle değil, sadece kalbinin batınındaki bir cüzle anlar. Binaenaleyh, soruyu anlayacak olan böyle bir cüzün yaratılması mümkündür ve bu Allah'ın kudreti dâhilindedir.

Mizan (terazi): Dini hükümler mizanın hak olduğuna delalet etmektedir. Hz. Peygamber'den bu mesele sorulduğunda şöyle demiştir: "Ameller tartılacaktır. Zira "Kıramen Kâtibin" insanların amellerini yazmaktadır. Bu yazılan ameller teraziye konduğu zaman, Allah onun kefesi (bir gözü) için, yapılan itaat ve sevapların büyüklüğü derecesinde bir meyil yaratacaktır. Şüphesiz O, dilediğini yapmaya kadir olandır".⁷⁵

Allah ölüm ile, ruhlarla bedenleri birbirinden ayırır. Sonra, haşır anında ruhları bedenlere iade ederek, bütün ölüleri diriltir. Her mükellef, hayır veya şer ne işlerse onun karşılığını görür. Her ne kadar amellerin terazisi, cisimleri tartan teraziye benzemese de, herkes, hayır ve şer ne kadar ameli varsa bunların miktarını doğru bir miyar (ölçü) ile bilir. Bu miyara mizan denir.⁷⁶ Amellerin tartıldığı ölçü aleti, maddi cisimlerin tartıldığı ölçü aletine benzemez. Nitekim zamanların, miktarların ölçü aletleri ve şiirlerin mizanı olan vezinler de sair ölçü aletlerine benzemez. Mizan, kulun kendi amellerinin miktarını bizzat görmesi ve adaletle cezalandırıldığını veya Yüce Allah'ın lütfü ile affedildiğini bilmesi açısından son derece önemlidir.⁷⁷

Sırat: Sırat haktır ve ona inanmak gerekir. O, cehennem'in üzerinde uzanan ve ahirette insanların üzerinden geçecekleri bir köprüdür.⁷⁸ Sırat, inançsızların mekânlarıyla, mü'minlerin mekânları arasında kurulmuş kıldan ince ve kılıçtan keskin bir köprüdür. Ömrünü Allah'ın gösterdiği doğru yolda geçirenler ondan kolaylıkla geçerken, Allah'ın yolundan sapanlar geçemezler. Ancak, lütfü ve keremiyle Allah'ın bağışlamış olduğu kişiler de bu köprüyü geçebilir.⁷⁹

Cennet ve Cehennem: Cennet ile cehennem birbirine zıt iki kutuptur. Cennette, gümüşten, inciden, yakuttan, köşkler, meyveler vardır. Orada oturanlar için ölüm yoktur. Ebedi olarak zevk-u safa içinde kalırlar.

75 Gazâlî, *el-İktisad fi'l İtikad*, s. 215-219.

76 Gazâlî, *Kitabu'l-Erbain*, s. 20.

77 Gazâlî, *el-İktisad fi'l İtikad*, s. 219- 220.

78 Age., s. 220.

79 Gazâlî, *Kitabu'l-Erbain*, s. 21.

Kesinlikle elem çekmez, hüznün, keder nedir bilmezler. Acıkmaz, susamazlar, kötü söz işitmezler. Cehennem ise inançsızların dünyada işledikleri günah ve yaptıkları haksızlıkların cezasını çekecekleri yerdir.⁸⁰

Fıkıh Hakkındaki Görüşleri: Fıkıh sözcüğü, dildeki ilk konusu ve kullanılış itibarıyla bilmek ve anlamaktan ibarettir. Mesela; *Fulanun yefkahu'l-hayr ve's-şerr* denilir ve bununla, *o kişinin hayır ve şeri bilip anladığı* kastedilir. Fakat âlimlerin yaygın kullanımı sebebiyle fıkıh teriminin anlamı, mükelleflerin fiillerine ilişkin olarak sabit olan dini hükümleri bilmekten ibaret hale gelmiş ve bu teâmülün sonucu olarak fakih ismi, akdin sahih ve fasit veya batıl olması; ibadetin kaza ve eda olması gibi şer'i hükümleri bilenler hakkında özelleşmiştir.⁸¹

Gazâlî'ye göre bir kimse fıkıh veya kelim ilmini öğrenmeye kendini kabiliyetli görürse, memleketinde bu ilimleri bilen başka birisi de yoksa, ikisini de öğrenmeye zamanı yetmiyorsa fıkıhla uğraşması zorunludur. Çünkü fıkıh dair hadiseler daha çok ve ona olan ihtiyaç daha geneldir. Herkes her zaman fıkıh ihtiyacı duyar. Kelam ilmi ile ilgili şüphelerin meydana gelmesi, fıkıhî hadiselere nispetle daha azdır. Nitekim doktorsuz ve fakihsiz olan bir yerde fıkıhla meşgul olmak daha önemlidir. Çünkü her tabakadan bütün halkın fıkıh ihtiyacı vardır. Hâlbuki doktorlara sağlıklı insanların ihtiyacı yoktur. Hastalar ise, sağlıklılara nispetle daha azdır. Hasta, doktorsuz olamayacağı gibi, fıkıhsız da olamaz. O, fani hayatı için tıbbı ve ebedi hayatı için de fıkıhı muhtaçtır. Tıbbın faydası fıkıhın faydasıyla karşılaştırılırsa, bu ilimlerden hangisinin daha faydalı olduğu anlaşılır. Sahabe'nin görüşme ve anlaşılmalarda müracaat ettikleri fıkıhın, ilimlerin en önemlisi olduğu delillerle bilinir. Kelam ilmi asıldır ve fıkıh da onun bir dalıdır diyerek, kelam ilmine gereğinden fazla önem veren bir kimsenin tehdidi kimseyi aldatmamalıdır.⁸²

İlimlerin en şerefli olan kendisinde akıl ve naklin bir arada bulunduğu fıkıh ve fıkıh usulüdür. Çünkü fıkıh ve fıkıh usulü doğru yolu, dinin ve aklın özünden alır. Bu, fıkıh ve fıkıh usulünün dinin tasvip etmediği şekilde sadece akla veya aklın desteklemediği ve düzeltmediği taklide dayanmadığını gösterir. Fıkıh ilminin bu üstünlüğünden dolayı Allah, insanların bu ilmi talep etmesi için bir çok sebep hazırlamıştır; âlimler bu ilim sayesinde diğer âlimlere nazaran en üstün makama yükselmiş, sayıca en fazla tabi ve yardımcıya sahip olmuşlardır.

Fakihin açıklamasını üstlendiği fiiller; vâcib, haram, mubah, mekruh ve mendub gibi hükümlerdir. Bunlar anlaşılınca, fıkıh usulünün, bu hükümlerin delillerinden ve bu delillerin hükümlere tafsili olarak değil de icmali olarak delalet yönlerinden ibaret olduğu da anlaşıl-

80 Gazâlî, *Miracüs-Salîkîn*, s. 102.

81 Gazal, *el-Mustasfa*, s. 4-5.

82 Gazâlî, *el-İktisad f'l-İtikad*, s. 14-15.

miş olur. Fıkıh usulü, kitap, sünnet ve icma'nın sabit olma yollarını, sıhhat şartlarını ve hükümlere delalet yönlerini bilmekten ibarettir. Fakih, hitabın Allah'tan, fiilin mükelleften sabit olduğunu taklit yoluyla alır ve fiilin hitaba nisbetini inceler. Böylece fıkıh ilminin nihai fonksiyonunu yerine getirmiş olur. Usulcü de, aynı şekilde Peygamber sözünün hüccet olduğunu ve bunun, doğruluğunu zorunlu bir delil olduğunu mütekellimden taklit yoluyla alır; sonra bunun delalet yönlerini ve sıhhat şartlarını inceler.⁸³

Tasavvuf Hakkındaki Görüşleri: Mutasavvıflar Allah'a inanan bir bir zümredir. Onlar Allah'ın zikrine devam, nefsin arzularına muhalefet ederler. Dünyadan yüz çevirerek Allah'a giden yolda yürürler. Böylece nefsin ahlakı, kayıpları, hareketlerinin kötü tarafları kendileri tarafından bilinir.

Gazâlî'ye göre her asırda Allah dostlarından bir cemaat bulunur, Cenabı Hak dünyayı onlarsız bırakmaz. Onlar yeryüzünün manevi büyükleri temel taşları sayılır. Onların bereketiyle yeryüzündeki halka rahmet yağar. Hz. Peygamber bir hadisinde "Bunların yüzü suyu hürmetine insanlara yağmur yağar, rızık ihsan olunur. Ashabı Kehif bunlardan bir cemaat idi" buyurmuştur.

Tasavvuf, ilim ve amelin ikisiyle tamamlanır. Mutasavvıfların ilmi, sonuç itibariyle nefse ait geçitleri atlatmaktan, onun kötü ahlakiyle kötü niteliklerden kendilerini uzaklaştırmaktan ibarettir. Böylece insan, kalbini Allah'ın dışındaki şeylerden boşaltır, onu Allah'ın zikriyle bezer. Gazâlî, kendisine tasavvufun ilim yönünün amelden daha kolay geldiğini ifade eder.

Büyük mutasavvıfların elde etmek istedikleri gaye öğrenmekle değil; tatmak, yaşamak, hal ve sıfatları değiştirmek suretiyle elde edilir. Sıhhatin ve tokluğun tariflerini, sebeplerini, şartlarını öğrenmekle sağlam olmak, tok olmak, arasında çok fark vardır. Aynı şekilde sarhoşluğun tarifi ile sarhoş olmak arasında büyük bir fark vardır. İşte bunun gibi zühdün (dünyadan yüz çevirmenin) hakikatini, şartlarını, sebeplerini bilmek ile zahit hayatı yaşamak; nefsi dünyadan vazgeçirmek arasında da fark vardır. Mutasavvıflar iyi hallere sahiptirler, kuru sözlerden uzaktırlar.

Mutasavvıflar Allah yolunu tutan kimselerdir. Onların gidişi, gidişlerin en iyisidir. Yolları yolların en doğrusudur. Ahlakları, ahlakların en güzelidir. Dünyadaki bütün akıllı insanların aklı, hâkimlerin hikmeti, şeriatın esrarına vakıf olan âlimlerin ilmi, onların gidişlerinden, ahlaklarından bir kısmını değiştirmek, daha iyi bir hale getirmek için bir araya gelse buna imkân bulamazlar. Onların içlerindeki ve dışla-

rındaki bütün hareketleri ve durgunlukları nübüvvet kandilinin ışığından alınmıştır. Çünkü yeryüzünde nübüvvet ışığından başka aydınlatacak bir nur yoktur.⁸⁴

Gazâli, içine düştüğü sıkıntılardan Allah'ın kalbine attığı bir nur sayesinde kurtulduğunu ifade eder. Bu nur, birçok bilginin anahtarıdır. Ona göre hakikatlere ermek daima delil ile olur zannedenler Allah'ın geniş ve sonsuz rahmetini daraltmış olurlar. "Allah bir kimseyi hidayete erdirmek istediği zaman, İslam dinini kabul etmesi için göğsünü şerh eder." Hz. Peygamber bir hadiste buradaki şerhin Allah'ın gönlüne attığı nur olduğunu zikreder. Bu nur, gurur yeri olan dünyadan uzaklaşma, ebediyet diyarı olan ahirete bağlanma ve sığınmayı sağlar.

Gazâli, tasavvufu ve tasavvufçuları övmekle beraber onların İslam inancına aykırı olan inaçlarına karşı çıkmaktadır. Ona göre Allah'a çok yaklaşarak, Ona hulul ettiğini, Onunla birleştiğini, Ona vasıl olduğunu söyleyenler hata etmişlerdir.⁸⁵ Hululün kendisi de buna inanmak da sırf hatadır, sırf sefalettir.⁸⁶

Eserleri

el-Menhul fi'l-Usul (el-menhul min ta'likati'l-usul), *el-Basit fi'l-Füru'*, *el-Vasit*, *el-Veciz*, *el-Fetava*, *el-Mustasfa fi İlmi'l-Usul*, *Hulasatü'l-Muhtasar ve Nikavetü'l-Mu'tasar*, *Gayetü'l-Gavr fi Dirayeti'd-Devr* (Gayetü'l-gavr fi mesa'ili'd-devr), *et-Ta'lika fi Fürü'l-Mezheb*, *Me'ahizü'l-Hilaf*, *Tehzibü'l-Usul*, *Mi'yarü'l-İlm*, *Mihakkü'n-Nazar fi İlmi'l-Mantık*, *Şifaü'l-Galil*, *el-Kıstasü'l-Müstakim*, *Lübabü'n-Nazar*, *Tahsinü'l-Me'ahiz*, *el-Mebadi ve'l-Gayat*, *Feda'ihu'l-Batiniyye*, *el-İktisad fi'l İtikad*, *el-Maksadü'l-Esna fi Şerhi Esmailahi'l-Hüsna*, *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam vez-Zendaka*, *el-Kanunü'l-Küllü fit-Te'vil*, *Risale ila Ebi'l-Feth Ahmed b. Selame* (er-Risaletü'l-va'ziyye), *ed-Dürretü'l-Fahire fi Keşfi Ulumi'l-Ahire*, *İlcamü'l-Avam an İlmi'l-Kelam*, *Kavaidi'l-Akaid*, *Hüccetü'l-Hak*, *Mufasssülü'l-Hilaf*, *ed-Dürcü* (ed-Dercü)'l-Merküm bi'l-Cedavil, *Makasidü'l-Felasife*, *Tehafütü'l-Felasife*, *el-Madnun bih ala Gayri Ehlih*, *el-Madnun bil ala Ehlih*, *er-Risaletü'l-Ledünniyye*, *Mişkatü'l-Envar*, *el-Münkız mine'd-Delal*, *Mizanü'l-Amel*, *el-Mearifü'l-Akliyye*, *İhya'ü Ulumi'd-Din*, *Bidayetü'l-Hidaye*, *Cevahirü'l-Kur'an*, *Kimya-yı Saadet*, *Eyyühe'l-Veled*, *Nasihatü'l-Müluk*, *el-İmla ala Müşkilati'l-İhya*, *Minhacü'l-Abidin*.

Bunların dışında Gazâli'nin, kendisine aidiyeti kabul edilmekle beraber telhis veya seçmeler şeklinde telif edildikleri anlaşılan daha başka eserleri de bulunmaktadır.⁸⁷

84 Gazâli, *el-Munkız*, s. 44, 57, 62.

85 Gazâli, *el-Munkız*, s. 29-30; 63-64.

86 Gazâli, *Mitracus-Salikin*, s. 98.

87 Bkz. Mesut Okumuş, *Gazâli'nin Kur'an Anlayışı ve Yorum Metodu*, (Basılmamış D.T.), Ankara, 2000, s. 24-41.

KAYNAKÇA

- Dumitriu, Anton, *History of Logic*, c. II, Kent, 1977.
- es-Seyyid, Ahmed, A.T., *Ghazali's Views on Logic*, Ph.D. Edinburg Univ. 1981.
- Gazâlî, *Kitabu'l-Erbain fi Usulud-Din*, (tahk. Muhyiddin Sabri el-Kurdi), 1344, Mısır.
- el-Munkız*, (Çev. Hilmi Güngör), İstanbul, 1990.
- el-Munkız*, *Resail'in içinde*, Beyrut, Lübnan, Tarihsiz.
- Makasıdu'l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır, 1961.
- Miracu's-Salikin*, *Resail'in içinde*, Beyrut, Lübnan.
- Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1961.
- el-Mustasfa min İlmî'l-Usul*, Mısır, h.1322.
- Mihakku'n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut, 1994.
- el-Kıstasu'l-Mustakim*, Mısır, 1900.
- el-İktisat fi'l-İtikad*, (hızr. İ. Agah Çubukçu ve H. Atay), Ankara, 1962.
- İlcamu'l-Avam an İlmî'l-Kelam*, Kahire, 1303.
- Fedaihu'l-Batiniyye/el-Mustazhuri*, (tahk. Abdurrahman Bedevi), Kahire, 1964.
- Kavaidu'l-Akaid*, (trc. Yaman Arıkan), İst. 1971.
- İbrahim Çapak, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005
- Mesut Okumuş, *Gazâlî'nin Kur'an Anlayışı ve Yorum Metodu*, (Basılmamış D.T.), Ankara, 2000.
- Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın*, (çev. Hanefi Özcan), İzmir, 1989.